

VYBRANÉ OTÁZKY BYZANTSKÉ FILOSOFIE¹

Selected Questions of Byzantine Philosophy

Pavel Milko

DOI: 10.17846/CL.2016.9.1.119-135

Abstract: MILKO, Pavel. *Selected Questions of Byzantine Philosophy*. Nobody dealing with Byzantine philosophy can avoid several vital questions:

Is it even possible to talk about philosophy in the Byzantine Empire, or, was there any original Byzantine philosophy?

Since when is it possible to talk about Byzantine philosophy? That leads to question of origin and periodization of the Byzantine Empire.

The question of continuity and discontinuity of Byzantine philosophy.

The question of independence of Byzantine philosophy.

What is Byzantine philosophy?

The question of periodization of Byzantine philosophy.

The article briefly examines the enumerated questions and shows their possible answers, providing various approaches to Byzantine philosophy.

Keywords: *Byzantium, Byzantine philosophy, Ancient philosophy, theology, patrology*

Abstrakt: MILKO, Pavel. *Vybrané otázky byzantské filosofie*. Každý, kdo se bude zabývat byzantskou filosofií, se nutně setká s několika klíčovými otázkami:

Lze vůbec hovořit v Byzanci o nějaké filosofii, případně o originální filosofii?

Odkdy můžeme hovořit o byzantské filosofii? Zde často spojeno s otázkou počátku a periodizace Byzance.

Otázka kontinuity a diskontinuity byzantské filosofie.

Otázka autonomie byzantské filosofie.

Co je byzantská filosofie?

Otázka periodizace byzantské filosofie.

Příspěvek stručně prochází vyjmenované otázky a ukazuje jejich možná řešení, která poté určují různé přístupy k byzantské filosofii.

Klíčové slová: *Byzancia, byzantská filosofia, antická filosofia, teológia, patrológia*

Bohužel byzantská filosofie je stále poněkud neznámá, důvodem jsou i obtíže s dosud nevydanými texty. Ilustrativní je, že v podstatě nejpoblárnější, a chtělo by se říci, nejprobdánější autor Michaél Psellos se dodnes nedočkal kompletního vydání a je to teprve pár let, co vyšla řada jeho spisů. Kaldellis si mimo jiné myslí, že je to tím, že upadla znalost řečtiny a v byzantských studiích je velice populární (popisná a neinterpretativní) kunsthistorie, v které se může realizovat pestrá

¹ Článek vznikl při řešení grantového úkolu GAČR 13-27338S. Je rozšířenou podobou příspěvku, který zazněl na konferenci Historické mílniky byzantskej filozofie v Nitře 28. 9. 2015. Podrobná zpráva viz ZOZULAK, Ján. Historical milestones of byzantine philosophy. In *Filozofia*, roč. 70, 2015, č. 9, s. 785-787.

škála badatelů.² Proto není velký zájem o náročnější témata a vydávání textů. Z této perspektivy je na tom byzantská theologie o mnoho dále. Překvapivé může být i velmi odlišné pojetí byzantské filosofie u různých autorů.

Každý, kdo se totiž bude zabývat byzantskou filosofií, se nutně setká s několika klíčovými otázkami:

1. Lze vůbec hovořit v Byzanci o nějaké filosofii, případně o originální filosofii?
2. Odkdy můžeme hovořit o byzantské filosofii? Zde často spojeno s otázkou počátku a periodizace Byzance.
3. Otázka kontinuity a diskontinuity byzantské filosofie.
4. Otázka autonomie byzantské filosofie.
5. Co je byzantská filosofie?
6. Otázka periodizace byzantské filosofie.

Příspěvek stručně prochází vyjmenované otázky a ukazuje jejich možná řešení, která poté určují různé přístupy k byzantské filosofii.

Lze vůbec hovořit v Byzanci o nějaké filosofii, případně o originální filosofii?

Nezřídka se můžeme setkat s názorem, že byzantská filosofie je synkretistická, eklektická a nepřichází s ničím novým, v lepším případě se věnuje výkladu starších autorů. Tudíž ji vlastně není proč studovat. Lze vůbec hovořit o nějaké originální byzantské filosofii? Anebo pouze velice omezeně?

Nejprve se vyjádříme k druhému tvrzení. Ano, pro byzantskou filosofii je poměrně příznačné, že pracuje se staršími texty a komentuje je – „nové je tak komentářem k starému“.³ Nicméně není to něco zcela specifického pro byzantské autory, ale přechází to sem z (pozdně) antické filosofie.⁴ V helénismu bylo komentování a vykládání textů zakladatelů filosofické školy hlavním způsobem filosofické práce.⁵ Vzpomeňme z pozdějších např. Plótina, který se považoval pouze za vykladače Platóna, pozdní novoplatoniky, ale i bezprostřední Platónovy pokračovatele. Nejde ale pouze o pozdní období: podíváme-li se na samotného Platóna, vidíme, že celé své napsané dílo pojal především jako výklad a komentář Sókrata, ale také mnoha dalších myslitelů: Parmenida, Kratyly, Protagory, Anaxagory, Timaia ad. A Platónův žák Aristotelés v dlouhých pasážích svých děl interpretuje myšlenky svých předchůdců, aby vyložil svoje myšlenky. To, že někdo komentuje nebo vykládá texty jiných autorů, neznamená, jako nesporně v případě jmenovaných myslitelů, že to

² Srv. KALDELLIS, Anthony. Thoughts on the Future of Psellos-Studies, with Attention to his Mother's Encomium. In BARBER, Charles – JENKINS, David Todd (eds.). *Reading Michael Psellos*. Leiden 2006, s. 231-232.

³ Srv. АВЕРИНЦЕВ, Сергей Сергеевич. Эволюция философской мысли (IV–VII вв.). In *Культура Византии I*. Москва 1984, s. 42-77; СИДОРОВ, Алексей Иванович. Некоторые проблемы ранневизантийской философии. По поводу главы С. С. Аверинцева 'Эволюция философской мысли' в книге *Культура Византии IV-первая половина VII в.* In *Древнейшие государства на территории СССР* Москва 1986, s. 206-207.

⁴ Srv. již např. u Aristotela *Met. A*, 3-9, nebo můžeme jmenovat Platónovy dialogy *Protágoras*, *Parmenidés*, *Kratylos* ad. Srv. АВЕРИНЦЕВ, Эволюция философской мысли (IV–VII вв.), s. 42-43.

⁵ Srv. HADOT, Pierre. *Qu'est-ce que la philosophie antique*. Paris 1995, s. 358.

není originální filosof, a podobně tomu je i s byzantskou filosofií. Jako ilustraci můžeme uvést diskuse o duši, které v Byzanci probíhaly při komentování některých Aristotelových spisů.⁶

Nyní se vraťme k byzantskému synkretismu. Podobně, jako jsme hovořili o komentování textů, ani to, že někdo vybere myšlenky z cizích děl a uspořádá je, neznamená, že by nepřicházela s novým pohledem, zvláště, mohou-li v jiném kontextu staré myšlenky nabývat nového významu.

Synkretismus a eklekticismus nejsou bez filosofického významu. Raně křesťanský autor Klémens Alexandrijský († asi 216) říká:

„Jelikož pravda je jen jedna (to lež má mnoho odboček), jsou různé řecké i barbarské filosofické směry jako bakchantky, které roznesly Pentheovy údy na všechny strany. Každý jednotlivý směr se chlubí částí, které se zmocnil, jako by to byla celá pravda. Domnívám se však, že při východu slunce dopadá světlo všude? Dalo by se ukázat, že všichni Řekové i barbari, kteří se ucházeli o pravdu, přijali část pravého učení, jedni větší část, jiní menší, pokud vůbec něco. Je přece známo, že věčnost v sobě zahrnuje zároveň v jednom okamžiku budoucnost, přítomnost, ale i minulost. A pravda má oproti věčnosti mnohem větší moc shromažďovat svá vlastní semena, byť třeba spadla do cizí země. U jednotlivých škol nalezneme nejrůznější názory, které se sice na první pohled navzájem nepodobají, ale přece jen se shodují co do rodu a vzhledem k pravdě jako celku. Zapadají do sebe at už jako údy nebo části nebo druhy nebo rody. To samozřejmě platí pouze pro ty školy, které ještě nebyly zbaveny posledních zbytků sluchu a nepřišly o přirozenou schopnost logického uvažování – nezmrzaly ještě Rozum, tak jako bakchantky Penthea, když mu uřízly hlavu. Nejvyšší tón také stojí v protikladu vůči nejhlubšímu, a přesto jsou ve vzájemném souladu. A sudé číslo se sice liší od lichého, obě se však shodují v tom, že jsou to čísla. Stejně tak rozličné útvary jako kruh, trojúhelník, čtverec a další se shodují v tom, že mají tvar. A vlastně vůbec všechny části celého světa se sice mezi sebou liší, ale uchovávají si příslušnost k celku. Filosofie Řeků i barbarů se tak dopustila jakoby ‚rozsápání‘ věčné pravdy na kousky, nikoli však rozsápání, o němž pojednává dionýsovská mythologie, ale toho, o němž pojednává theologie věčného Slova. Člověk, který tyto jednotlivé části znovu přivede dohromady a sjednotí, bezpochyby nazře úplné Slovo, tedy pravdu.“⁷

Je zjevné, že eklekticismus vychází z důkladného přemýšlení a základu, který vložilo rané křesťanské myšlení do vlnku pozdějších epoch.

Abychom ilustrovali, co znamená byzantský synkretismus, uvedeme si klasickou definici filosofie z pera Jana z Damašku:

„(1.) Filosofie je poznání jsoucího jakožto jsoucího, tj. poznání přirozenosti jsoucen. A dále. (2.) Filosofie je poznání božských a lidských věcí, tj. viditelných a neviditelných. (3.) Filosofie je dále přemýšlení o smrti z vůle a z přirozenosti. Neboť dvojí je život; jednak přirozený, který žijeme, a volní, proti kterému si usilovně bráníme tento náš současný. Dvojí je i smrt, jednak přirozená, která je oddělením duše od těla, a volní, v které opovrhujeme přítomným životem a spěcháme k budoucímu. (4.) Filosofie je opět připodobnění se Bohu.⁸ Bohu se připodobňujeme moudrostí, tj. pravým poznáním dobra, spravedlivostí, která dává každému, co jeho jest a v soudu je nestranná, a svatostí, která je nad spravedlivostí, tj. <skrze> dobro a dobré

⁶ IERODIAKONOU, Katherina – BYDÉN, Börje. Byzantine Philosophy. In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (online). oddíl 2.1 The Immortality of the Soul. Internetový zdroj: <<http://plato.stanford.edu/entries/byzantine-philosophy/>>.

⁷ CLEMENS ALEXANDRINUS, *Stromata* I, XIII, 57. In PLÁTOVÁ, Jana – ŠEDINA, Miroslav (eds.). *Klémens Alexandrijský. Stromata I*. Praha 2004, s. 299-301.

⁸ PLATO. *Theaetetus*, 176b3 In BURNET, John (ed.). *Platonis opera*, vol. 1, Oxford: 1900, Repr. 1967.: „φυγή δὲ ὁμοίωσις θεῶν κατὰ τὸ δυνατόν· ὁμοίωσις δὲ δίκαιον καὶ ὀσιον μετὰ φρονήσεως γενέσθαι.“

skutky, těm, kteří páchají nepravosti. (5.) Filosofie je umění <všech> umění, věda věd. Neboť filosofie je počátek každého umění, díky ní bylo nalezeno každé umění a každá věda. Vždyť umění se dle některých v některých věcech mylí, věda se v ničem nemylí, avšak jediná filosofie se nemylí. Podle jiných je umění to, co se dělá rukama, a věda je každé rozumové / duchovní umění – jako např. gramatika, rétorika a takové podobné. (6.) Filosofie je také láska k moudrosti. Pravou moudrostí je Bůh, a proto pravá filosofie je láska k Bohu.⁹

Pozdější komentátor Nikéforos Blemmydés uvádí, že 1., 2. a 6. definice je Pythagorova, 3. a 4. Platónova a 5. Aristotelova.¹⁰ Je jasné, že předporozumění a následně i porozumění křesťanského autora z 8. století např. spojení *ὁμοίωσις θεῶ* je jiné než Platónovo. Pro něho znamená *ὁμοίωσις θεῶ* především theosis – zbožštění.¹¹

Na závěr je v souvislosti se synkretismem a eklekticismem zapotřebí upozornit na to, že v Byzanci rozhodně nebyla ceněna originalita a novátorství, jako v novověku, nýbrž právě tradiční přístup ap.¹²

Odkdy můžeme hovořit o byzantské filosofii?

Otázka kdy můžeme začít hovořit o byzantské filosofii je spojena s několika dalšími otázkami. Jednak obecně s otázkou vzniku byzantské říše, její periodizace a jednak s otázkou chápání byzantské filosofie.

Nejprve připomeňme, od kdy se hovoří o byzantské říši. Nejširší pohled začíná prostě založením Konstantinopole v r. 330. Další, také poměrně běžný, klade počátek Byzance do vlády Justiniána, kdy se (pozdně)antické impérium proměňuje na středověký útvar a mnoho věcí se mění. A poslední běžnou datací je vláda císaře Herakleia (7. stol.), kdy dochází kvůli nástupu islámu k územním ztrátám a tím i k jazykové homogenizaci říše.

Pokud jde o další hledisko, je spojeno s pojetím filosofie jako rozvíjením klasických filosofických témat a může být za počátek, anebo prapočátek považováno 9. století. V tomto období

⁹ „α Φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις τῶν ὄντων, ἢ ὄντα ἐστὶ, τούτέστι γνῶσις τῆς τῶν ὄντων φύσεως. Καὶ πάλιν β Φιλοσοφία ἐστὶ γνῶσις θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων τούτέστιν ὁρατῶν τε καὶ ἀορατῶν. γ Φιλοσοφία πάλιν ἐστὶ μελέτη θανάτου τοῦ προαιρετικοῦ καὶ τοῦ φυσικοῦ· διττὴ γὰρ ἡ ζωὴ ἢ τε φυσικὴ, καθ’ ἣν ζῶμεν, καὶ ἡ προαιρετικὴ, καθ’ ἣν προσπαθῶς τῆς παρούσης ζωῆς ἀντεχόμεθα. Διτὸς καὶ ὁ θάνατος ὃ τε φυσικὸς, ὃς ἐστὶ χωρισμὸς ψυχῆς ἀπὸ σώματος, καὶ ὁ προαιρετικὸς, καθ’ ὃν τῆς παρούσης ζωῆς καταφρονοῦντες πρὸς τὴν μέλλουσαν ἐπειγόμεθα. δ Φιλοσοφία αὐθὶς ἐστὶν ὁμοίωσις θεῶ. Ὁμοιοῦμεθα δὲ θεῶ κατὰ τὸ σοφὸν ἦτοι τὴν τοῦ ἀγαθοῦ γνῶσιν τὴν ἀληθῆ καὶ κατὰ τὸ δίκαιον, ὃ ἐστὶ τὸ τοῦ ἴσου διανεμητικὸν καὶ ἀπροσωπώληπτον ἐν κρίσει καὶ κατὰ τὸ ὅσιον δέ, τὸ ὑπὲρ τὸ δίκαιον, ἦτοι τὸ ἀγαθὸν τὸ εὐεργετεῖν τοὺς αὐτὸν ἀδικοῦντας. ε Φιλοσοφία ἐστὶ τέχνη τεχνῶν καὶ ἐπιστήμη ἐπιστημῶν. Ἡ γὰρ φιλοσοφία ἀρχὴ ἐστὶ πάσης τέχνης· δι’ αὐτῆς γὰρ πᾶσα τέχνη εὐρηταὶ καὶ πᾶσα ἐπιστήμη. Τέχνη μὲν οὖν ἐστὶν ἢ ἐν τισὶ σφαλλομένη κατὰ τινας, ἐπιστήμη δὲ ἢ ἐν μηδενὶ σφαλλομένη· μόνη δὲ ἡ φιλοσοφία οὐ σφάλεται. Καθ’ ἑτέρους δὲ τέχνη μὲν ἐστὶν ἢ διὰ χειρῶν ἐργαζομένη, ἐπιστήμη δὲ πᾶσα λογικὴ τέχνη, γραμματικὴ, ῥητορικὴ καὶ αἱ τοιαῦται. Φιλοσοφία πάλιν ἐστὶ φιλία σοφίας. Σοφία δὲ ἀληθῆς ὁ θεὸς ἐστὶν· ἢ οὖν ἀγάπη ἢ πρὸς τὸν θεὸν αὐτὴ ἐστὶν ἢ ἀληθῆς φιλοσοφία.“ IOANNES DAMASCENUS. *Dialectica* 66, 1–15. In KOTTER, Bonifatius (ed.). *Die Schriften des Johannes von Damaskos I*. Berlin 1969, s. 136–137.

¹⁰ Viz BLEMIDES. Nicephorus Blemidaes, *Epitome logica* IV, 9. In MIGNE, Jacques Paul (ed.). *Patrologiae cursus completus, Series Graeca*, tom. CXLII. Paris 1865, s. 724B.

¹¹ Více viz POPOV, Ivan Vasilijevič. *Idea zbožštění v rané východní církvi*. In *Orthodox revue* 1997, č. 1, s. 11–41.

¹² Viz BRADSHAW, David. *Aristotle East and West. Metaphysics and the Division of Christendom*. Cambridge 2004, s. 221.

se hovoří o prvních byzantských humanistech, jako byl patriarcha Fótios, nebo Arethas. Stručně řečeno jde o to, že po době sníženého zájmu a zřejmě prvně v dějinách Byzance se v osobě Fótia setkáváme ve větším měřítku s obrozením studia antiky a s vážnějším zájmem o texty starověkých filosofů. Je to pravděpodobně spojeno s přechodem od unciálního k minuskulnímu písmu, kterým se psalo rychleji, úsporněji a tedy i ekonomičtěji. Textů bylo možno pořídit mnohem více a byly dostupnější. Je samozřejmě otázka, zda tento zájem je vyvolán touto dostupností, nebo dostupnost zájmem. Svou roli mohlo hrát ztracení Egypta, tradičního dodavatele materiálu, na který se psalo. A zřejmě i konec životnosti některých rukopisů a potřeba rozhodnout, které zachovat.¹³

Někdy je kladen počátek byzantské filosofie na konec patristického období v polovině 8. století. Jiní hovoří až o 11. století, kdy nastupuje prototyp byzantského filosofa a polyhistora – Michaél Psellos. V tomto období podle Benakise již můžeme hovořit o (skutečné) byzantské filosofii – tj. o vědě poznávající základní pravdy tykající se člověka a světa (science of the cognition of fundamental truths concerning humanity and the world).¹⁴

„A nebude-li mne proto někdo považovat za dotěrného a dovolí mi to říci, uvedu o sobě ještě něco, co by už samo o sobě mi mělo vynést chválu vážnějších lidí. Vy, kteří dnes čtete tuto knihu, mi dosvědčíte, že v té době se už téměř nikdo nezabýval filozofií a že já sám od sebe jsem ji oživil. Neměl jsem žádné významné profesory, a ačkoli jsem všude usilovně pátral, nenašel jsem v Řecku ani v cizině ani pouhý zárodek filozofie. Poněvadž jsem však slyšel velkou chválu řecké filozofie, začal jsem se jí učit v jednoduchém podání a v jednoduchých formulacích, byly to jakési základní sloupy a základní vymezení. Dostala se mi do rukou díla některých vykladačů této vědy a naučil jsem se od nich metodě poznání. Postupoval jsem od jednoho k druhému, od slabšího k lepšímu a odtud zas dál, až jsem se dostal k Aristotelovi a Platónovi. Kterýkoli z jejich předchůdců by mohl být rád, kdyby byl řazen hned na druhé místo za nimi. Odtud jsem postupoval dál, jako by se kruh měl uzavřít, k Plotinovi, Porfyriovi a Iamblichovi a ještě dál, až jsem jako v rozlehlém přístavu přistál u obdivuhodného Prokla a načerpal jsem u něho všechno vědění a přesnost myšlení. Poněvadž jsem chtěl postoupit až k metafyzice a být zasvěcen do čisté vědy, věnoval jsem se jako přípravnému studiu poznání abstraktních pojmů v takzvané matematice, která stojí někde uprostřed mezi naukou o materiální přírodě a na ní nezávislém myšlení a mezi čistým poznáním podstaty, abych pak mohl pochopit ještě něco vyššího, totiž to co je mimo myšlení a mimo bytí... Nepodléhám sebelásce a jsem si dobře vědom svých možností, které jsou nepatrné proti těm, kdo nade mnou vynikli v rétorice a ve filosofii. Ať mě chválí za to, že jsem svůj díl moudrosti nečerpal z tekoucího pramene, ale že jsem našel, otevřel a vyčistil ucpaný pramen a s velkou námahou odtud čerpal nápoj skrytý hluboko u dna.“¹⁵

Z výše uvedeného vidíme, že nejširší chápání může hovořit o byzantské filosofii od 4. do 15.¹⁶ stol., ale existuje možnost posunout začátek do století 6., 7. případně 8., anebo až k prvním humanistům ve století 9., případně až k Psellovi do století 11. Tím dostaneme velmi odlišný obraz byzantského myšlení.

¹³ Srv. DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. Praha 20032, s. 163.

¹⁴ BENAKIS, Linos. „Philosophy and Theology in Byzantium.“ In *European Journal of Science and Theology*, vol.1, september 2005, č. 3, s. 1-3.

¹⁵ MICHAEL PSELLOS, Chronographia VI, 37. In DOSTÁLOVÁ, Růžena (ed.). *Byzantské letopisy*. Praha 1982, s. 123-125 (mírně upraveno).

¹⁶ Všichni se shodují na století 15. s přesahy do toho, čemu říkáme Byzanc po Byzanci.

Otázka kontinuity a diskontinuity byzantské filosofie

V souvislosti s byzantskou filosofií lze podle některých názorů o svébytném rozvíjení témat antické filosofie hovořit nejdříve od sv. Fótia († 891), ale spíše až od Psella († 1078). Jenomže dnes je evidentní, že antická filosofie, potažmo samotná antika je mnohem složitější fenomén, než představují příručky. Otázka kontinuity a diskontinuity byzantského myšlení je tak složitější, než by se zdálo. Zásadní změny v pohledu na tento problém přinesl rozvoj studií helénistické filosofie, která byla dlouho považována za úpadek a nepříliš zajímavé období. Až v druhé polovině 20. století došla tato doba spravedlivějšího ohodnocení.¹⁷ Hadot¹⁸ zase upozornil na duchovní motivy antické filosofie, ale již před ním Jaeger¹⁹ poukázal na náboženské aspekty předsokratovského myšlení a Dodds svou knihou Řekové a iracionálně²⁰ ukázal na meze učebnicově racionalistického chápání antického myšlení. Prof. Dostálová problematiku přístupu k otázce vztahu Byzance k antice shrnuje takto:

„Problém vztahu antické a byzantské civilizace řešily generace badatelů a jejich odpovědi často byly odrazem obecného dobového myšlení. Naprostou odlišností obou civilizací, hlubokou propast mezi nimi pociťovalo jak osvícenství, odmítající absolutistický princip vlády i náboženství a církev, tak i klasicismus a novohumanismus, zdůrazňující estetický přístup a vysoké kulturní a výchovné hodnoty klasického období řeckého starověku 5. a 4. století př. Kr. V druhé polovině 19. století byly do diskuse vneseny i argumenty demografické a lze říci dokonce rasistické. Německý historik J. Fallmerayer se snažil dokázat, že původní řecké obyvatelstvo, někdejší vysoce kulturní antičtí Helléni, zaniklo v záplavě vln slovanských kmenů přicházejících na Balkán v 6. století, a že tedy Byzanc nemůže mít s antickým Řeckem nic společného. 20. století jako období velikých převratů, období přelomu v historickém vývoji, soustředilo s větším pochopením pozornost na pozdní antiku jako na epochu převratných politických a kulturních změn i změn ve filosofickém myšlení a zdůraznilo nutnost nejen estetického, ale i poznávacího přístupu k minulým etapám vývoje lidské civilizace. Ukázalo se, že rozdíl mezi antickou civilizací, pokud ji chápeme komplexně a nevybíráme jen určitá období, a byzantskou civilizací nejsou zdaleka tak propastné, jak se jevílo dřívějším badatelům. Proto si věda znovu naléhavě začala klást otázku o kontinuitě či diskontinuitě kulturního vývoje od antiky k Byzanci. Odpověď na tuto otázku není jednoznačná. Civilizace každé společnosti je totiž složitý systém skládající se z množství prvků sociálních i kulturních, proto záleží na tom, kterou složku dané civilizace i který okamžik jejího vývoje si zvolíme jako kritérium.

Pokud klademe konec antiky do 4. století, nacházíme v raném byzantském vývoji do 7. století množství prvků kontinuity. Na východě římské říše vedle nově založené Konstantinopole vzkvétá ekonomicky i kulturně ještě řada dalších měst. Středisky helénské kultury zůstávají nadále Alexandrie a Antiochie, dále se uplatňuje centralizovaný římský správní systém, jehož vývoj můžeme sledovat už od dob Diokleciánových. Jinak je tomu na Západě...“²¹

¹⁷ LONG, Anthony Artur. *Hellénistická filosofie*. Praha 2003, s. 10.

¹⁸ HADOT, Pierre. *Qu'est-ce que la philosophie antique*. Paris 1995. Stejnému tématu se věnuje i v další práci *Exercices spirituels et philosophie antique*. HADOT, Pierre. *Exercices spirituels et philosophie antique*. Paris 20022.

¹⁹ JAEGER, Werner. *The Theology of the Early Greek Philosophers*. Oxford 1947.

²⁰ Č. překl. DODDS, Eric Robertson. *Řekové a iracionálně*. Praha 2000.

²¹ DOSTÁLOVÁ. *Byzantská vzdělanost*, s. 37.

Na jádro problému ukazují slova: „záleží na tom, kterou složku dané civilizace i který okamžik jejího vývoje si zvolíme jako kritérium“. Antická filosofie totiž není jen učebnicově racionalistická, ale najdeme zde také významný vliv náboženských postojů a fenoménů. Stejně tak již od dob presokratovské filosofie vidíme u pythagorejců koncept filosofie jako duchovního cvičení. Jistěže známe učebnicový citát Witheada o tom, že veškerá filosofie je vlastně komentář k Platónovi, ale znamená to, že to, co neprobírali Platón s Aristotelem, není filosofické téma? Mají patent na všechny filosofické otázky a témata? Byzantské myšlení řešilo otázky, které otevřela jeho křesťanská orientace, což neznamena, že nejsou pro filosofii důležité. Navíc zde bude obtížné z mnoha témat, která řešila byzantská filosofie, vybrat ta, která nebyla nějak otevřena v předchozím myšlení. Snad jediné otázky osoby. Také, podíváme-li se na pozdější filosofii, musíme poznamenat, že je-li filosofem Kirkegaard, pak je filosofem i Symeon Nový Theolog.²²

Závěrem lze tedy říci, že v otázce kontinuity, či diskontinuity jde o volbu kritéria. Pokud bude zvoleno období helénistické, pak najdeme velmi mnoho styčných bodů a byzantskou filosofii jako její integrální pokračování. Pokud zvolíme jiné období, můžeme dojít k jiným závěrům. Svě také samozřejmě udělá i rozhodnutí odkdy budeme chtít o byzantské filosofii hovořit.

Autonomie

Otázka autonomie byzantské filosofie je otázkou o závislosti, anebo nezávislosti filosofie na theologii v Byzanci. Přikloníme-li ke konceptu autonomie (nezávislosti), pak bude z byzantské filosofie vyloučena velká část nábožensky motivovaného myšlení.

První autor, který se podstatně zabýval byzantskou filosofií, Tatakis se přiklonil k autonomii filosofie ve vztahu k theologii, a proto byl a je zdůrazňován a studován Michaél Psellos, který je považován za prvního autonomního myslitele. Pokud k tomu můžeme něco poznamenat, pak že i když jsou stále zdůrazňovány Psellovy problémy s orthodoxií, dnes po vydání části jeho theologických spisů vidíme, že byl brilantním a orthodoxním theologem.²³

De Libera upozorňuje na to, že kvůli neexistenci univerzit nemohl v Byzanci vzniknout institucionální spor mezi filosofy a theology.²⁴ Benakis se této problematice věnuje dlouhodobě a je jedním ze základů jeho chápání byzantské filosofie, proto argumentuje pro její autonomii promyšleně a přesvědčivě. Jednak poukazuje na to, že se v Byzanci neprosadil model theologie jako vědy, a že v podstatě neexistovaly theologické školy. S tím je třeba souhlasit, nebo alespoň připustit, že o nich mnoho nevíme. Je docela možné, že i zmiňovaná konstantinopolská patriarchální škola byla převážnou dobu své existence zaměřena pouze na výchovu duchovenstva, která mohla spočívat jen ve zvládnutí mnohdy složité Východní bohoslužby. Podobný problém nás čeká, chceme-li se zabývat stejnou otázkou na Velké Moravě. Dále říká, že v Byzanci má koncept filosofie jako služby theologie (*ancilla theologie*), pouze omezenou platnost, nebo spíše, že toto chápání je Byzanci cizí. Logika se tak nikdy neučila v sepětí s theologií a ani další filosofické obory jí nebyly podřízeny. Z theologického hlediska také správně upozorňuje na podstatnou charakteristiku orthodoxní theologie, která je primárně cestou a metodou ke spáse, nikoliv vědou.

²² Symeón Nový Theolog († 1022), byzantský mystik, který zdůrazňoval osobní zkušenost víry. Z filosofického hlediska jsou zajímavé: Βίβλος τῶν ἠθικῶν, a jeho Κεφαλαία. Česky viz: Arcibiskup BASILE (Krivochéine). Duch Svátý v životě křesťana podle učení svatého Symeóna Nového Theologa. In *Orthodox revue* 1999, č. 3, s. 124-141.

²³ Srv. úvod archimandrity Pogodina († 2004), člena ruské zahraniční církve, která patřila k velice tradičním až ultrakonzervativním, k překladu Psellových theologických spisů do ruštiny Михаил Псёлл. *Богословские сочинения*. Санкт Петербург 1998, s. 5-48.

²⁴ Viz de LIBERA, Alain. *Středověká filosofie*. Praha 2001, s. 25.

V pozdněbyzantském období – hesychastických sporech – byly pokusy změnit tento její charakter, ale neprosadily se.

Reálná autonomie církevních a světských škol a specifický charakter byzantské theologie jsou hlavní Benakisovy argumenty pro autonomii byzantské filosofie. Musíme ocenit, že vlastně vycházejí z theologického pozadí. Proti této silné a promyšlené argumentaci je ale zapotřebí položit otázku, kde se vzdělávalo to množství theologů, které z dějin známe? Byla to primárně církevní zařízení? Nikoliv, pokud víme. Velká část studovala ve „světské“ škole, kde získala všeobecné a rétorické vzdělání a později se vzdělávali spíše soukromě. Potvrzuje to ostatně sám Benakis, když upozorňuje na to, že theologie v Byzanci nemá Západní systematicko-vědeckou podobu. Není tedy důvod, proč předpokládat specializovaná studia theologie. Je nutné si ale uvědomit náboženský charakter Byzance, jenž se projevoval ve všech vrstvách a oblastech života a samozřejmě i ve vzdělávání. Také vidíme, že zpravidla ani „humanističtí vzdělanci“, chce se říci bez theologického vzdělání, neměli problém pronést theologickou řeč nebo napsat dílo na theologické téma. Proti tomu lze doložit z *Života Konstantina-Cyrila*, že např. během studia rétoriky byl studován Řehoř Nazianský, který má kvůli obsahu svých řečí přívlastek Theolog. Tento autor je považován za jeden z vrcholů byzantské rétoriky a zároveň jednoho z nejvýznamnějších theologů.²⁵

„I oddal se [Konstantin] studiu, sedával doma a učil se nazpaměť knihám svatého Řehoře Bohoslovce. Na stěně si učinil znamení kříže a napsal tento chvalozpěv: ‚Ó Řehoři, člověče tělem, ale duší anděle! Ačkoli byls člověk tělem, zdál ses být andělem. Neboť tvá ústa jako jeden ze Serafů oslavují Boha a všecek svět osvěcují naukou pravé víry. Proto přijmi i mne, jenž se tím kořím s láskou a vírou, a buď mi učitelem a světitelem. Tak se mu zaslíboval. Ale ačkoli vnikl do mnohých jeho řečí a velikého vědění, nemohl přec porozumět hlubším místům, a upadl proto do těžkého zármutku. Byl pak tam nějaký cizinec obeznalý v grammatice. K němu tedy zašel, vrhl se mu k nohám a cele mu oddán prosil ho: ‚Buď tak dobrý a nauč mě umění gramatickému.‘ Ale on zakopal svou hřivnu a odbyl jej: ‚Nenamáhej se, chlapče, neb jsem se pevně zařekl, že co živ nikoho tomu učit nebudu.‘ Hoch však se mu opět klaněl a se slzami volal: ‚Vezmi si všecek můj podíl na otcovském domu, který mi patří, a nauč mě tomu.‘ Ale on ho nechťel vyslyšet. I vrátil se domů a setrval na modlitbách, aby dosáhl, po čem toužilo jeho srdce. A Bůh učinil vbrzku po vůli těm, kteří se ho bojí. Neboť o jeho kráse a modrosti a pilném studiu, jež bylo v něm hluboce zakořeněno, slyšel císařský správce, takzvaný logothet, a ten poslal pro něho, aby se učil s císařem.“²⁶

Zde vidíme, že studium je popsáno jako učení se textům Řehoře Nazianského a pro pomoc si jde Konstantin ke grammatikovi – tj. tomu, kdo na středním stupni vzdělání učil základům rétoriky a objasňoval významy slov atd. Z textu je jasné, že pro tento stupeň vzdělání již byly používány theologické texty. *Život* říká, že Konstantin nemohl pochopit hloubku Theologových myšlenek, a proto šel ke grammatikovi a prosí: „buď tak dobrý a nauč mě umění gramatickému“, tj. aby pochopil myšlenky sv. Řehoře. Nakolik byl odmítnut, prosil Boha, aby mu v jeho úsilí pomohl. Bůh ho vyslyšel, takže mohl jít studovat na císařskou školu do Konstantinopole. Opět připomeňme, že celý úryvek se týká Konstantinovy lásky k Řehoři Nazianskému. Z tohoto úryvku plyne, že vzdělání ačkoli formálně autonomní, bylo reálně součástí byzantské, křesťanské *paideie*.²⁷ A nemohla by třeba logika být považována za autonomnější? Ano, ale potom je zapotřebí odpovědět

²⁵ Další významná postava jen o něco mladší († 407) je Jan Zlatoustý (Chrysostomos).

²⁶ „Život sv. Konstantina-Cyrila III.“. In VAŠICA, Josef. *Literární památky epochy velkomoravské*. Praha 1996, s. 229.

²⁷ Srv. ΤΣΑΜΠΗΣ, Γεώργιος. *Η παιδεία στο χριστιανικό Βυζάντιο*. Αθήνα 1999. HROCHOVÁ, Věra – TŮMA, Oldřich. *Byzantská společnost*. Soubor byzantských reálií. Praha 1991, s. 124-135.

na otázku, jaké místo má v byzantském školství *Dialektika*²⁸ Jana z Damašku. Je totiž evidentní, že navazuje na předchozí podobná díla od jiných autorů a že je napsána a používána k theologickým účelům – jako propedeutika k dílu *O pravé víře*.

Jako další potvrzení našeho přesvědčení o vazbě theologie a filosofie můžeme uvést citát z prototypu autonomního filosofa Michaéla Psella:

„Poněvadž však existuje ještě jiná vyšší filosofie, která spočívá v tajemství našeho náboženství (a toto tajemství je dvojí, rozdělené z hlediska přirozenosti a času, nemluvě už o jeho další dvojitosti, která vychází z poznání na základě logických důkazů a z poznání na základě představivosti a božského vnuknutí), věnoval jsem se více této filosofii než té druhé. Studoval jsem výroky velkých církevních otců, ale i sám jsem přispíval k rozmnožení theologických poznatků...“²⁹

Podle našeho názoru zkrátka nelze v Byzanci mluvit o filosofii a nemluvit o theologii. Domníváme se tak, že Benakisovy argumenty jsou polovičaté, a snad předpokládají jakýsi dnešní odtažitý vztah mnoha intelektuálů a vzdělanců k náboženství v Řecku, který má různé důvody.³⁰ Nicméně je zapotřebí říci, že otázka vztahu filosofie a theologie v Byzanci má několik rovin. Je nepochybné, že celá Byzanc byla proniknuta (orthodoxním) křesťanstvím a nejinak tomu bylo i ve filosofii. Oddělení náboženských postojů např. od filosofických navíc v této době působí uměle.³¹ Lze také ukázat, že filosofie je do určité míry autonomní, ale také svázána s theologií. Možná je služkou, ale nikoliv otrokyní. Dále se domníváme, že pokud se vyloučí z byzantské filosofie přínos theologického myšlení, dochází k obrovskému ochuzení. Sidorov se podobně jako Oehler kloní k theologickému pojetí raněbyzantské filosofie a říká, že na západě je theologie jen jiným hřištěm pro filosofii, na Východě z výše uvedených důvodů je filosofie jen jiným hřištěm theologie. Klaus Oehler ve svých spíše drobných pracích se přiklání k tomu, že byzantská filosofie je starověká řecká filosofie obohacená o vliv křesťanství, a jádro byzantské filosofie tak vidí v antropologicko-theologických otázkách týkajících se lidské přirozenosti, hypostase, duše, příčiny a těla. Filosofické myšlení v Byzanci dle něj dospělo k originálním řešením filosofických problémů, ačkoliv k tomu vždy došlo v blízkém spojení s theologií.³² Tento pohled je blízký i např. Matsukasovu názoru i autorovi tohoto článku.

²⁸ Dialektika – Κεφάλαια Φιλοσοφικά je první částí monumentálního díla Πηγὴ γνώσεως, jehož třetí část Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως/De fide orthodoxa byla po staletí užívána jako kompendium věrouky. Dialektika je ale v každém případě kompilací textů předchozích autorů postavených na Porfiriově Eisagogé a (Aristotelových) Kategoriích. Srv. RICHTER, Gerhard. *Die Dialektik des Johannes von Damaskus: Eine Untersuchung des Textes nach seinen Quellen und seiner Bedeutung*. Ettal, 1964, s. 222-235.

²⁹ PSELLOS. Michael Psellus. *Chronographia* VI, 42. In DOSTÁLOVÁ, Růžena (ed.). *Byzantské letopisy*. Praha 1982, s. 125.

³⁰ Církev v dnešním Řecku bojuje s různými problémy, ať už to je zvláštní vliv bratrstev (např. Zói, Fós), rozpad tradičních hodnot, který je mimo jiné důsledkem destrukce tradiční společnosti po tzv. maloasijské katastrofě, kdy byla velká část maloasijských Řeků nastěhována do velkých měst, postoje církve během vlády vojenské junty a v poslední době finanční skandály mnoha metropolí. To vše vyvolává u střední a vyšší (vzdělané) třídy nechuť k církvi, která je zároveň chápána jako jeden z faktorů, který Řeky odděluje od zbytku Evropy, takže církev z tradičních důvodů trpí, ale jejich vztah k ní není rozhodně vroucí a jsou vzhledem k ní velmi autonomní. Autor tohoto článku se domnívá, že možná tento fakt přenášejí někteří řečtí badatelé právě na problematiku byzantské filosofie. Benakisovy vyřčené argumenty jsou však zcela opačného druhu.

³¹ Meyendorff v souvislosti s Psellem říká, že náboženství a filosofie byly neoddělitelné. Srv. MEYENDORFF, John. *Byzantine theology*. New York 1974, s. 61.

³² OEHLER, Klaus. *Antike Philosophie und byzantinisches Mittelalter: Aufsätze zur Geschichte des griechischen Denkens*. München 1969.

O relevanci Oehlera pro řecké theologické chápání byzantské filosofie svědčí jeho řecký překlad.³³ Vše řečené lze ilustrovat na *Životě Konstantina-Cyrila*:

„Když logothet viděl, jaký [Konstantin] je, dal mu moc nad svým domem a možnost vcházet volně do císařského paláce. Jednou se ho otázal: ‚Filosofe, rád bych věděl, co je to filosofie.‘ On řekl hned s pohotovostí: ‚Poznání věcí božských i lidských, nakolik se může člověk přiblížit Bohu, neboť učí člověka, aby byl svými skutky obrazem a podobenstvím toho, který ho stvořil. Proto si ho tento muž, tak mocný a vážený, ještě víc oblíbil a ustavičně se ho na vše dotazoval. A on mu vyložil nauku filosofickou a v málo slovech mu objasnil veliké záhady.‘³⁴

Vidíme tedy jasné sepětí filosofie a theologie. Jde zde o definici filosofickou, nebo theologickou?

Na závěr ještě musíme zmínit proces s Ioannem Italem (1076–77 a 1082). Kvůli němu byl totiž poprvé po r. 843 doplněn *Synodik*. Zajímavé je páté anathema, kde je velice ostrá formulace, která říká, že řečtí filosofové jsou první z heresiarchů, byli odsouzeni sedmi všeobecnými sněmy a uznáni cizí všeobecné církvi.³⁵ Podle Meyendorffa toto anathema jinými slovy říká, že všechny hlavní křesťanské herese vzešly z přílišného vlivu antického (pohanského) myšlení, proto když sedm všeobecných sněmů odsoudilo heretiky, zároveň odsoudilo i filosofy.³⁶ A již hned v prvním anathematu je odsouzeno zatahování filosofie a dialektiky (...λόγοις διαλεκτικοίς) do christologie.³⁷ Tyto formulace potom měly významný vliv na následné postavení filosofie v Byzanci. Je dobré si také uvědomit, že jde o dobu, která je považována za období klasické (a autonomní) byzantské filosofie.

Co je byzantská filosofie?

Co je ještě filosofie?

Nechceme doplňovat nebo parafrázovat díla uznávaných autorů na téma *co je filosofie*, musíme však upozornit na to, že za filosofa nebývá považován pouze ten, kdo komentuje Platóna nebo Aristotela. Zvláště filosofové postmoderní doby se mnohdy zabývají tématy, která by předchozí doba nepovažovala za filosofická, a používají způsoby vyjádření odlišné od dřívějších představ o filosofii. Současná doba by proto mohla být otevřená jinému pohledu.

Bohužel na byzantské myšlení je i dnes užíváno jiné kritérium. Podle všeho je nevysloveným předpokladem dvojí představa.³⁸ Za první je za filosofii považováno pouze svébytné rozvíjení témat antické filosofie a za druhé pojetí filosofa vypovídá o chápání filosofie. Jak bylo řečeno,

³³ V elektronické podobě publikován na theologicky zaměřeném serveru www.myriobiblion.gr.

³⁴ Život sv. Konstantina-Cyrila IV. In VAŠICA, Josef (ed.). *Literární památky epochy velkomoravské*. Praha 1996, s. 230.

³⁵ „... οἱ τῶν Ἑλλήνων σοφοὶ καὶ πρῶτοι τῶν αἰρεσιάρχων, οἱ παρὰ τῶν ἑπτὰ ἁγίων καὶ καθολικῶν συνόδων καὶ παρὰ πάντων τῶν ὀρθοδοξία λαμπάντων πατέρων ἀναθέματι καθυποβληθέντες ὡς ἀλλότριοι τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας...“ GOUILLARD, Jean. *Le Synodicon de l'orthodoxie*. Édition et commentaire. In *Travaux et mémoires* 2. Paris 1967, s. 59, ř. 203-205.

³⁶ MEYENDORFF, *Byzantine theology*, s. 63.

³⁷ „Τοῖς ὅλως ἐπιχειροῦσι νέαν τινὰ ζητησιν καὶ διδαχὴν τῇ ἀρρήτῳ ἐνσάρκῳ οἰκονομίᾳ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν καὶ Θεοῦ ἐπάγειν, καὶ ζητεῖν οἷψ τρόπῳ αὐτὸς ὁ Θεὸς Λόγος τῷ ἀνθρωπίνῳ φυράματι ἦνωται καὶ τὴν προσληφθεῖσαν σάρκα κατὰ τὴν λόγον ἐθέωσε, καὶ λόγοις διαλεκτικοῖς φύσιν καὶ θέσιν ἐπὶ τῆς ὑπὲρ φύσιν καινοτομίας τῶν δύο φύσεων τοῦ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου λογομαχεῖν πειρωμένοις, ἀνάθεμα.“ GOUILLARD, *Le Synodicon de l'orthodoxie*, s. 57, ř. 185-189.

³⁸ Mnohé věci dnes není snadné odhalit. Bohužel pro dnešek je charakteristický přístup, který bych nazval *rozvíjením diskursu*. Příliš málo se vysvětluje, příliš málo se hledá pravda, a především se rozvíjejí předchozí myšlenky bez jejich kritického zhodnocení a ověření. Potom se často stává, že dopátrat se nějakého

v souvislosti s byzantskou filosofií lze podle převažujícího mínění o svébytném rozvíjení témat antické filosofie hovořit nejdříve od sv. Fótia († 891), ale spíše až od Psella († 1078).

Že na byzantskou filosofii bývají používána jiná kritéria než na současnou, lze nejlépe demonstrovat na příkladu. Z našeho prostředí nemůžeme opominout *Středověkou filosofii* A. de Libery,³⁹ která před nedávnem vyšla česky a je velice ilustrativní. Samozřejmě musíme zdůraznit, že jde o ojedinělé dílo, protože ukazuje středověkou filosofii nikoliv jako pouze filosofii západní – latinskou, ale skládá ji z byzantské, islámské, židovské a latinské.

Na počátku oddílu o byzantské filosofii nás autor nejprve upozorní, že byzantská filosofie trpí nedostatkem pochopení, nestuduje se a nevznikají téměř žádné překlady a hned proto zdůrazňuje „čtyři aspekty fenoménu, který filosofie v Byzanci představuje“.⁴⁰

Za prvé říká, že od 11. do pol. 15. století považovali Byzantinci helénskou filosofii za cizí a že údajně hovoří o *filosofia* jako o vnější vědě (exothén, thyrathen) a staví ji proti křesťanskému myšlení.

De Libera upozorňuje na neplatnost konceptu filosofie jako služby theologie a theologie jako vědy. To je jeden z důležitých rysů byzantského myšlení. Zde musíme říci, že toto tvrzení může znamenat dvojí. Jednak filosofie má ve vztahu k theologii pomocnou, ale nikoliv otrockou funkci a v určitých mantinelech se rozvíjí svobodně a autonomě. Druhý význam prosazují badatelé již od Tatakise a snaží se dokázat, že filosofie se rozvíjí nezávisle na theologii. U části byzantské filosofie tomu tak skutečně je. Nicméně touto formulací je zároveň vylučováno z byzantské filosofie myšlení spjaté s theologií, kde filosofie hraje roli pomocné vědy, a s tím nelze souhlasit. Nehledě na diskutabilní úroveň Lurjeho *Dějin byzantské filosofie* si uvedeme jednu jeho myšlenku.⁴¹ Lurje jako člověk vzdělaný ve fyzice říká, že vztah filosofie a theologie v Byzanci je jako vztah matematiky a moderní fyziky. Jakkoliv je v tomto případě matematika pomocnou vědou fyziky, nemálo jí to samotné prospělo a posunulo ji v mnohém dopředu. Stejně tak triadologické a christologické spory vybrousily jedinečným způsobem i filosofické pojmy οὐσία, ὑπόστασις, φύσις a πρόσωπον. Samozřejmě je zapotřebí vyvinout jistou intelektuální aktivitu, abychom pochopili „neplodné byzantské theologické diskuse“.

Za třetí říká de Libera, že theologie spadá do působnosti klášterů a nevyučuje se na školách a byzantská vyšší učení s ní nepřicházejí do styku. Výuka filosofie navazovala na soukromou výuku, jejíž rozsah je skromný. A protože scházejí univerzitní instituce „v přísném slova smyslu“, neexistuje konflikt mezi filosofy a theologi. Zřejmě ne každému čtenáři je pochopitelné, co zde chce de Libera říci. Víme, že existovala „patriarchální škola“, kde studovaly a vyučovaly významné postavy, také existovaly soukromé kroužky, ale i císařská vysoká škola. Nicméně dle našich znalostí diskusí k tématu chce říci, že filosofie se učila na rozdíl od Západu odděleně od theologie. Západní university a vzdělávací instituce byly v rukou církve. V Byzanci tomu tak nebylo, a tudíž lze bránit autonomii filosofie.

A za poslední říká, že se filosofie utváří podle encyklopedického modelu a spíše než na metafyziku se soustřeďuje na pozitivní obory (quadrivium). Dobrý filosof je tak polyhistor schopný vyučovat co možná nejširší spektrum témat – a také „rétor ovládající starobylé, ale často života pozbyvší umění popisů, projevů nad hrobem, chvalořečí...“ Na de Liberově textu je podstatné to,

původního důvodu, proč je zastáván ten či onen názor, je velice obtížné. Jsem tedy vděčný za diskuse, které jsem vedl s různými kolegy, na základě nichž jsem mohl zformulovat např. tyto předpoklady.

³⁹ Budeme pracovat s českým překladem de LIBERA, Alain. *Středověká filosofie*. Praha 2001. Byzantské filosofii jsou věnovány strany 25–65.

⁴⁰ LIBERA, *Středověká filosofie*, s. 25.

⁴¹ ЛУРЬЕ, Вадим Миронович. *История Византийской философии*. Санкт Петербург 2006, s. 12.

že upozornil na určité odlišnosti, příliš je nerozvádí, nicméně z nich vyplývá, že byzantská filosofie rovná se 11. až 15. století, a v důsledku jde tedy o komentáře Platóna a Aristotela.

Polysémie

V duchu Pavlových formulací – např.: „*Kde jsou učenci, kde znalci, kde řečníci tohoto věku? Neučinil Bůh moudrost světa bláznovstvím?*“⁴² „*Moudrost tohoto věku je bláznovstvím před Bohem,*“⁴³ „*My jsme však nepřijali ducha světa, ale Ducha, který je z Boha, abychom poznali, co nám Bůh daroval. O tom i mluvíme ne tak, jak nás naučila lidská moudrost, ale jak nás naučil Duch, a duchovní věci vykládáme slovy Ducha*“⁴⁴ – je v byzantské literatuře explicitně nazýváno to, čemu říkáme filosofie, σοφία ἔξωθεν, θύραθεν, což bychom přeložili jako vnější či cizí moudrost.

Odtažený vztah byl vyjádřen také v liturgických textech Východních křesťanů (dodnes užívaných):

Tropar kánonu na jitřní čtvrtku 3. týdne Velkého postu:

Petr hovoří a Platón se odmlčel,
učí Pavel, Pythagoras zapadl.
Lid apoštolů, theologů
pochovává mrtvý hlas Řeků
a Kosmos povstává ke službě Kristu.

Ὁ Πέτρος ῥητορεύει, καὶ Πλάτων κατεσίγησε,
διδάσκει Παῦλος, Πυθαγόρας ἔδυσσε,
λοιπὸν τῶν Ἀποστόλων, θεολογῶν ὁ δῆμος,
τὴν τῶν Ἑλλήνων νεκρὰν φθογγήν, καταθάπτει,
καὶ τὸν Κόσμον, συνεγείρει πρὸς λατρείαν Χριστοῦ.

Jedním z prvních faktů, s kterými se setkáme při studiu byzantské filosofie, je polysémie – mnohoznačnost samotného pojmu filosofie,⁴⁵ což je, zdá se, jeden z důvodů, proč panuje pochybnost o filosofii a vůbec jejím místě v Byzanci. Významná část badatelů se domnívá, že pojem filosofie byl v Byzanci chápán různě bez jednotící ideje. Můžeme se setkat s tím, že filosofii byla nazývána jak prakticky žitá víra například prostého negramotného mnicha, tak věrouka (theologie), ale samozřejmě i akademická filosofie. Filosofii bylo nazýváno také pohanské myšlení, křesťanskému cizí, zmíněná θύραθεν nebo ἔξωθεν σοφία.

V Byzanci někteří lidé nesli přívlastek filosof. V souvislosti s naším prostředím není nezajímavé, že jej nesl i jeden ze soluňských bratří Konstantin-Cyryl.⁴⁶ Bohužel není zcela jasné jak a kdy

⁴² 1K 1, 20. In *Bible. Písmo svaté Starého a Nového zákona (včetně deuterokanonických knih). Ekumenický překlad.* Praha 2008.

⁴³ 1K 3, 19. In *Bible.*

⁴⁴ 1K 2, 12-13. In *Bible.*

⁴⁵ Upozorňuje na to většina příruček, srv. např.: NIAPXOΣ, Κωνσταντίνος. *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία κατὰ τὴν βυζαντινὴν τῆς περιόδου.* Αθήνα 1996, s. 3-7; ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, Νίκος. *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας.* Θεσσαλονίκη 1998, s. 29-38; srv. DÖLGER, Franz. Zur Bedeutung von φιλόσοφος und φιλοσοφία in byzantinische Zeit. In *Byzanz und die europäische Staatenwelt, Ausgewählte Vorträge und Aufsätze.* Ettal 1953, s. 197-208.

⁴⁶ ZOZULAK, Ján. The Study of Byzantine Philosophy and Its Expansion in Great Moravia. The 1150th

se tohoto přívlastku užívalo, zda to byl titul učitele, nebo snad titul pro mnicha. Dvorník v této souvislosti píše:

„V dochovaných pramenech je Konstantin nazýván ‚Filosofem‘. Vznik tohoto titulu neznáme. Je možné, že to byl obvyklý titul profesora filosofie na císařské universitě. Víme, že rektor university byl nazýván ‚ekumenickým učitelem‘ (v pozdější době se tento titul uděloval rektoru patriarchální akademie), nevíme však, zda také ostatní profesori měli podobné zvláštní tituly. Je též možné, že Konstantinovi se tohoto čestného titulu dostalo pro jeho mimořádné znalosti v této disciplíně. Obě vysvětlení jsou stejně dobře možná. Co rozuměl pod pojmem filosofie sám Konstantin? Víme, že v byzantském intelektuálním a náboženském životě se pojmu filosofie přikládá dvojitý význam. Podle jednoho názoru byl filosofem člověk, který dobře znal starou klasickou vzdělanost a užíval jí k hlubšímu pochopení křesťanského učení, na druhé straně byl však za pravého filosofa pokládán člověk, který se odřekl všech světských radostí a vedl asketický život jako mnich.“⁴⁷

Je dobré zdůraznit oba významy pojmu filosof, o kterých Dvorník hovoří: 1) byl to člověk, „který dobře znal starou klasickou vzdělanost a užíval jí k hlubšímu pochopení křesťanského učení“ a 2) to byl asketa, tedy mnich. Neměly oba dva významy něco společného, když se takto užívaly?

V čem vlastně spočívá proměna původního filosofa v byzantského filosofa? Nešlo o nějaký skokový proces. Je jistou věcí, že již Platón v svém pozdním období směřuje k tomu, co bychom mohli nazvat theologií. A vezmeme-li v úvahu Aristotelovo vymezení předmětu metafysiky, pak najít rozdíl mezi theologií a filosofií bude značně obtížné. Tuto theologickou nit potom přes helénistickou filosofii sleduje i filosofie byzantská.

Je tady však ještě jeden z důležitých motivů antické filosofie, na který byzantská přirozeně navazuje – duchovní cvičení. V křesťanství se podle Hadota motiv duchovních cvičení objevuje současně s připodobňováním se filosofii.⁴⁸ Již od počátku není pro antiku filosofem jen akademik, ale byli to vždy i asketové. Právě v helénistické filosofii je tento aspekt zesílen. A na tento aspekt přirozeně navazuje byzantské chápání filosofie. Hadot také ukazuje, jak se především stoický slovník a stoické postupy promítají do mnišství, a proto může být mnich nazýván filosofem.⁴⁹

Klíč k byzantskému chápání filosofie vidíme společně s řeckým badatelem Matsukasem v tzv. dvojí metodě Otců. Stručně ji můžeme postihnout jako dvojí přístup k víře. První je praktický, kdy je víra žita a praktikována – to je jediná cesta k blaženosti. A druhým způsobem je její postihování slovy, popisování vědeckým jazykem, kterým byl jazyk filosofie. Proto se také nejčastěji setkáváme se dvěma základními chápáními pojmu filosofie – morálním a (víceméně) standardně filosofickým.⁵⁰

Proto také ten, kdo se chce věnovat byzantské filosofii, musí mít na paměti tento aspekt a ve vztahu k pozdně antické či helénistické filosofii nesmí opomíjet filosofické aspekty či důsledky byzantského theologického myšlení.

Přestože zde bylo navrženo jedno řešení, lze se setkat s dalšími, které např. přijímají polysémii filosofie v Byzanci jako důsledek různohlasu chápání filosofie a poté si vybírají jen jedno, anebo dokonce tvrdí, že filosofie jako taková v Byzanci neexistovala. Jiná hledají v Byzanci filosofii

Anniversary of the Mission of Saints Constantine (Cyril) and Methodius. In *Filozofia*, roč. 68, 2013, č. 9, s. 790-799.

⁴⁷ DVORNÍK, František. *Byzantské misie u Slovanů*. Praha 1970, s. 78.

⁴⁸ HADOT, *Qu'est-ce que la philosophie antique*, s. 360.

⁴⁹ HADOT, *Qu'est-ce que la philosophie antique*, s. 363-378 a také česky HADOT, Pierre. Duchovní cvičení a ‚křesťanská filosofie‘. In *Reflexe*, roč. 7-8, 1992, s. 8 – 1-18.

⁵⁰ NIAPXOΣ, *Ἡ Ἑλληνικὴ Φιλοσοφία κατὰ τὴν βυζαντινὴν τῆς περιόδου*, s. 3-7.

předchozího období. Odpověď na otázku co je byzantská filosofie, bude ovlivněna dalšími hledisky, jako je odkdy budeme hovořit o Byzanci, potažmo o byzantské filosofii a zda ji budeme považovat za autonomní.

6. Otázka periodizace byzantské filosofie.

Nejprve si uvedeme dataci a periodizaci dějin byzantské filosofie u nejvýznamnějších badatelů.

Tatakis⁵¹:

- 6. a 7. století (Aineias, Zacharias a Prokópios „z Gazy“, Joannés Filoponos, Leontios a Maxim Vyznavač)
- 8. – 10. století (ikonoborecké spory; Germanos Konstantinopolský, Jan z Damašku, Theodoros Studita, Fótios)
- 11. – 12. století (Psellos a jeho žáci)
- Tři poslední století – 13. – 15. století (byzantská renesance, hesychastické spory, Pléthón, Bészarion, Scholarios a aristotelikové a platónikové 15. století)

Averincev⁵² kopíruje třídílné rozdělení ruský vydané Byzantské kultury tj.:

- I. 4. – 7. století
- II. 8. – 12. století
- III. 14. a 15. století

K jeho specifikům patří, že se v úvodním období (4 – 7. století) věnuje z velké části pohanskému novoplatónismu.

Matsukas⁵³ je ve své periodizaci zvláštní tím, že se v první kapitole věnuje 1. – 3. století a rozebírá dle něj nevýznamnější vlivy helénismus, judaismus a gnósi a domnívá se, že utváření křesťanství je klíčem k byzantskému myšlení. Jeho periodizace je tato:

- I. prvních 5 století
- II. 6. – 9. století
- III. 10. – 12. století
- IV. Poslední tři století

Ierodiakonu⁵⁴ je podrobnější a periodizuje takto:

- I. Církevní otcové
Basil Veliký
Řehoř Nysský

⁵¹ TATAKIS, Basile. *La philosophie Byzantine*. Paris 1949 (1959²), angl. překlad *Byzantine Philosophy*. Indianapolis 2003.

⁵² АВЕРИНЦЕВ, Сергей Сергеевич. Эволюция философской мысли (IV–VII вв.). In *Культура Византии* I. Москва 1984, s. 42-77; АВЕРИНЦЕВ, Сергей Сергеевич. Философия VIII–XII вв. In *Культура Византии* II. Москва 1989, s. 36-58; АВЕРИНЦЕВ, Сергей Сергеевич. Особенности философской мысли в Византии XIV–XV вв. In *Культура Византии* III. Москва 1993, s. 242-254.

⁵³ ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ, Νίκος. *Ιστορία της βυζαντινής φιλοσοφίας*. Θεσσαλονίκη 1998.

⁵⁴ IERODIAKONOU, Katerina. *Introduction*. In IERODIAKONOU, Katerina (ed.). *Byzantine Philosophy and its Ancient Sources*. Oxford 2002, s. 5-6.

Nemesios
 Dionysios Areiopagites
 Prokópios z Gazy
 Jan z Damašku

II. Byzantský humanismus 9. – 10. století
 Lev Filozof (Matematik)
 Fótios
 Arethas

III. Období Komnénů (11. – 12. století)
 Michaél Psellos
 Joannés Italos
 Theodoros ze Smyrny
 Eustratios Nikajský
 Michaél z Efesu
 Nikolaos Methonský

IV. Nikajské období
 Nikéforos Blemmydes
 Theodoros II Laskaris
 Manuél Holobolos

V. Období Palaiologovců
 Georgios Pachymerés
 Maximos Planudés
 Lev Magentios
 Theodoros Metochités
 Joannés Pediasmos
 Ióséf Filagrios
 Ioannés Chortasmenos
 Barlaam Kalabrijský
 Nikéforos Grégoras
 Grégorios Palamas
 Grégorios Akindynos
 Nikolaos Kabasilas
 Demétrios a Prochoros Kydonští
 Georgios Gemistos Pléthón
 Georgios Trapezuntský
 Theodoros Gaský
 Andronikos Kallistos
 Georgios Gennadios Scholarios
 Bészarion
 Michaél Apostolés

My bychom navrhli tuto periodizaci:

- I. 4. století
- II. 5. – 8. století
- III. 9. – 12. století
- IV. 13. – 15. století

Podle našeho názoru by se měla studia byzantské filosofie zabývat všemi relevantními oblastmi byzantského myšlení. Samozřejmě tím, co zastánci autonomie filosofie považují za byzantskou filosofii (Benakis, Tatakis), ale také neopomíjet co do množství mnohonásobně převyšující náboženské myšlení, které považuje za jádro byzantské filosofie např. Oehler a Matsukas. Zatím jsme nehovořili o byzantských politických názorech, ale i politická filosofie samozřejmě je součástí filosofie a podle našeho názoru sem také patří myšlení historiků a jejich filosofie dějin.⁵⁵

A pokud jde o periodizaci, je naprosto zjevné, že bude záviset na tom, jaké budeme zastávat pojetí byzantské filosofie i samotné Byzance. De facto je výsledkem odpovědí na předchozí otázky.

Na závěr si uvedeme úvodní věty z Dialektiky Jana Damašského:

„Není nic cennějšího než poznání. Jestliže je tedy poznání světlo rozumné duše, nevědomost je tma. Jako je tma nedostatek světla, tak je nedostatek poznání tmou rozumu. Nerozumnému <stvoření> je vlastní nevědomost, rozumnému poznání. U toho, protože je mu přirozené poznávat a mít vědění, pokud není přítomno poznání, ač je od přirozenosti rozumné, pro lenost a lehkomyšlnost duše je horší než nerozumné. Poznáním nazývám pravdivé poznání jsoucího. A jestliže se <akt> poznání týká jsoucího, pak nepravdivé poznání, jako poznání nejsoucího, je spíše nevěděním než poznáním. Neboť nepravda není nic jiného než nejsouco. Protože však nežijeme pouhou duší, ale naše duše je jakoby zahalena pokrývkou těla, má vidoucí a poznávající <orgán – jímž je> mysl podobně oku, který přijímá poznání a vědění jsoucího. Toto poznání a vědění však nemá od sebe, ale potřebuje, kdo by ji naučil, proto přicházíme k nelživému učiteli pravdy –, Kristus je totiž vhypostasovaná moudrost a pravda, v které jsou skryté všechny poklady poznání (Srv. Ko 2, 3), on je moudrost a moc (1 K 1, 24) Boha Otce, a poslechněme jeho hlas skrze Svatá Písma a naučme se pravdivému poznání všeho jsoucího.“⁵⁶

⁵⁵ Česky viz samostatný článek DOSTÁLOVÁ, Růžena – HROCHOVÁ Věra. Byzantská historiografie. In HROCHOVÁ, Věra. *Počátky dějepiscetví Východní a Jihozápadní Evropy* (scripta). Praha 1990, s. 7-38 nebo výklad podle období DOSTÁLOVÁ, Růžena. *Byzantská vzdělanost*. Praha 2003.

⁵⁶ „Οὐδὲν τῆς γνώσεως ἐστὶ τιμωτέρον· εἰ γὰρ ἡ γνῶσις φῶς ἐστὶ ψυχῆς λογικῆς, τοῦμπαλιν ἡ ἀγνοια σκότος. Ὡς γὰρ ἡ τοῦ φωτός στέρσις σκότος ἐστίν, οὕτω καὶ ἡ τῆς γνώσεως στέρσις λογισμοῦ σκότος ἐστίν ἀλόγων μὲν γὰρ ἡ ἀγνοια ἴδιον, λογικῶν δὲ ἡ γνῶσις. Ὡς τοίνυν μὴ πάρεστι γνῶσις, γνωστικῶ κατὰ φύσιν ὄντι καὶ ἐπιστημονικῶ, οὕτως κατὰ φύσιν ὄν λογικῶς ἐξ ἀμελοῦς καὶ ραθυμίου ψυχῆς ἀλόγων ἐστὶ χεῖρων γνῶσιν δὲ φημι τὴν ἀληθῆ τῶν ὄντων γνῶσιν. Εἰ δὲ τῶν ὄντων αἱ γνῶσις, ἡ ψευδῆς γνῶσις ὡς τοῦ μὴ ὄντος οὕσα γνῶσις ἀγνοια μᾶλλον ἢπερ γνῶσις ἐστὶ· τὸ γὰρ ψεῦδος ἕτερον οὐδὲν ἢ τὸ μὴ ὄν καθεστῆκεν. Ἐπειδὴ τοίνυν οὐ γυμνῆ τῇ ψυχῇ ζῶμεν, ἀλλ' ὥσπερ ὑπὸ παραπετάσματι τῷ σαρκίῳ καλυπτομένη ἡμῶν ἡ ψυχὴ, νοῦν μὲν ὁράοντα καὶ γνωστικὸν οἷον ὀφθαλμὸν κέκτηται καὶ δεκτικὸν τῆς τῶν ὄντων γνώσεως καὶ ἐπιστήμης, οὐκ οἰκοθεν δὲ τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἐπιστήμην ἔχει, ἀλλὰ δεῖται τοῦ διδάξαντος, προσέλθωμεν τῷ ἀψευδεὶ διδασκάλῳ τῇ ἀληθείᾳ-Χριστῷ δὲ ἐστὶν ἡ ἐνυπόστατος σοφία τε καὶ ἀλήθεια, ἐν ᾧ πάντες εἰσὶν οἱ θησαυροὶ τῆς γνώσεως οἱ ἀπόκρυφοι, ὅς ἐστιν ἡ τοῦ θεοῦ καὶ πατρὸς σοφία καὶ δύναμις-καὶ τῆς φωνῆς αὐτοῦ διὰ τῶν θείων γραφῶν ἀκούσωμεν καὶ μάθωμεν τὴν πάντων τῶν ὄντων γνῶσιν τὴν ἀληθῆ.“ IOANNES DAMASCENUS. *Dialectica* 1, 1–25. In KOTTER, *Die Schriften des Johannes von Damaskos I.*, s. 53.

SUMMARY: SELECTED QUESTIONS OF BYZANTINE PHILOSOPHY. Nobody dealing with Byzantine philosophy can avoid several crucial questions, and the answers to them will determine what kind of approach to Byzantine philosophy will one incline to.

The paper formulates six such questions:

Is it even possible to talk about philosophy in the Byzantine Empire, or, was there any original Byzantine philosophy?

Since when is it possible to talk about Byzantine philosophy?

The question of continuity and discontinuity of Byzantine philosophy.

The question of independence of Byzantine philosophy.

What is Byzantine philosophy?

The question of periodization of Byzantine philosophy.

The first question deals with originality – unoriginality of Byzantine philosophy and its syncretism. The article shows that syncretism does not mean the very same as unoriginality and suggests that this approach was borrowed from Hellenic philosophy.

The second question deals with the origin of Byzantine philosophy. This matter can be viewed from two different standpoints. The first one is associated with understanding of Byzantine Empire, origin of which is dated variously to the fourth, sixth or even seventh century. The second standpoint seeks specific Byzantine (independent) philosophy, which appears for the first time in the ninth, or even in the eleventh century.

The third question deals with the continuity of Byzantine philosophy and its connections to antique philosophy. The selection of referential points is essential here, since it is possible to compare, for instance, the second century CE and the fourth century CE or the fourth century BCE and the fourteenth century CE. However, the continuity of Hellenic and Byzantine philosophy is obvious.

The sixth question leads us to choosing the attitude to issue whether Byzantine philosophy is dependent on theology. Support of its independence significantly narrows the circle of Byzantine philosophers and its period of existence.

The fifth question deals with the essence of Byzantine philosophy itself. What is the essence of it? What are its topics? Solution to the question whether it is an independent philosophy is crucial in this matter.

The sixth question is a result of the overlap of the previous five questions.

doc. ThLic. Pavel Milko, PhD.
Charles University
The Hussite Theological Faculty
Institute of Eastern Christianity
Pacovská 350/4
140 21 Praha 4
The Czech Republic
milko@volny.cz